

DR. GAAL GYÖRGY

BRASSAI SÁMUEL ÉS AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNELMI LAPOK

A kiegyezés, valamint Erdély és Magyarország uniójának 1867-es törvénybe iktatása után nyilvánvalóvá vált, hogy Erdélyben kell a második magyar tudományegyetemet felállítani, s az is természetesnek tűnt, hogy éppen Kolozsváron, a Főkormánysház addigi székhelyén. A kiürülő hivatali helyiségek kínáltak az egyetem befogadására. Akkoriban úgy is emlegették, hogy Kolozsvár az addigi kormánysház helyett kárpótlásul kapta az egyetemet.¹ Ezután *legalább* szellemi főváros lehetett.

Az egyetem létesítésére 1867 októberében az 1863 óta működő Királyi Jogakadémia tette az első javaslatot a szakminisztériumnak. A továbbiakban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter vette át a kezdeményezést: 1870. április 7-én terjesztett be törvényjavaslatot az egyetem felállítására. Eötvös halálát követően Pauler Tivadar vette kezébe az ügyet. 1872. május 29-én elérte, hogy I. Ferenc József király beleegyezését adja az egyetem létesítéséhez. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek társaságában Kolozsvárra látogatott, s itt tájékozódott az egyetem elhelyezése felől. Másnap megjelent a hivatalos pályázathirdetés 42 tanári állásra. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezte ki az uralkodó. Októberben még néhány utólagos kinevezés történt, s az egész tanári kar 19-én a katolikus líceum dísztermében gróf Mikó Imre miniszteri biztos kezébe tette le az esküt. Rögtön utána rektort és prorektort választottak, kijelölték a négy kar dékánját és prodékánját, ezek együttvéve képezték az egyetemi tanácsot.²

A 39 tagú tanári karban nagy volt a korkülönbség, és a kinevezés alapjául szolgáló tudományos munkásság terén is óriási eltérések mutatkoztak. Többen már egy lezárt tudományos pálya elismeréseként kapták a tanszéket, mások még csak az ígéretes kezdés jutalmaként. Két tanszéket (földrajz és elméleti fizika)

---

¹ Kőváry László: *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)*. Kolozsvár, 1897. 27.

² Márki Sándor: *A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922*. Szeged, 1922. 31–37.; Gaal György: *Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdászathoz*. Kolozsvár, 1992. 33–38.

eleinte nem is tudtak betölteni. Az idősebbek rendszerint akadémiai tagságukkal érdemelték ki a katedrát, ezeket aztán az egyetem rövidesen tiszteletbeli doktorrá avatta. A fiatalabbak közül többen külföldi egyetemeken szerzett doktorátussal rendelkeztek. Megfigyelhető, hogy a helyben élő vagy legalább erdélyi származású jelentkezőket előnyben részesítették. A legidősebb tanár Brassai Sámuel volt, még a megelőző század végén született, a legfiatalabbak, hárman 1846-ban látták meg a napvilágot. Közülük ketten (Plósz Sándor és Concha Győző) Budapestről jöttek a jogi karra, a náluk is pár hónappal fiatalabb besztercei származású Meltzl Hugó a német nyelv és irodalom tanszékre kapott kinevezést. Mai szemmel nézve mind a 70. évét túlhaladott Brassai, mind pedig a még csak 26 éves ifjak kinevezése az egyetemre szélsőségesnek számít, és minden bizonnyal az akkori szakemberhiánnyal magyarázható. Az első választáson a két legidősebbet állították az egyetem élére: a jogakadémia utolsó igazgatóját, a jogász-közgazdász Berde Áront a rektori, egykori tanárát, Brassait a prorektori székkal tisztelték meg.³

Az 1860-as évek végén Brassai Kolozsvár, sőt Erdély legnagyobb tudósának számított. A forradalom előtt az Unitárius Kollégiumnak volt tanára és igazgatója, emellett lapszerkesztőként is elismerést szerzett. A forradalom után tíz évig Pesten „bujdosott”: tanított, írt, szerkesztett. 1859-ben hazatért Kolozsvárra, egy ideig a kollégiumban tanított, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgatójaként botanikus kertet alakított ki, s a Mikó-villát múzeummá rendezte be. Ennek során azonban konfliktusa támadt az egyesület elnökével, Mikó Imrével, s 1870 körül már igyekezett új irányban tájékozódni. Az egyetem létesítése így jó alkalomnak kínálkozott egy új pályaszakasz elkezdésére.

Kőváry László, Brassai egykori tanítványa és első monográfusa azt állítja, hogy Eötvös József levélben szólította fel őt: válasszon tantárgyat a szervezetben lévő egyetemenél.⁴ Brassai iratai közt ennek semmi nyoma. Boros György, a legrészletesebb Brassai-életrajz⁵ szerzője sem a tudós hagyatékában, sem a levéltárakban nem akadt valamilyen pályázati kérelem nyomára. Különben is nem Eötvös, hanem Trefort Ágost minisztersége idején zajlott a pályázatok elbírálása. Szinte biztosra vehető, hogy az állások kiírása után Brassai is pályázott, s egyszerűen több tanszéket is megjelölt⁶, hiszen növénytanból, filozófiából, pedagógiából,

³ Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai. Kolozsvár, 2001. 48–66.

⁴ Kőváry László: *I.m.* 27.

⁵ Boros György: *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927.

⁶ Non quis, sed quid?: *Megjegyzések „Brassai százéves pályafutásá”-hoz*. Erdélyi Múzeum 1897. 581–582.

a nyelvtudományokból országosan elismert tudós volt, matematikából viszont inkább tankönyveit tartották számon. Ha mindezeket a tárgyakat megnevezte kérelmében, a tanszékeket elosztó Trefort miniszternek elég nagy gondot okozott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a szeptember 29-én kinevezettek között nem szerepelt Brassai neve. Valószínűleg sorra betöltötték azokat a tanszékeket, amelyekre volt megfelelő készülségű jelentkező. Ott számítottak Brassaira, ahol hiány mutatkozott – így kapta az elemi mennyiségtan katedrát október 12-én. A kinevezés őt magát is meglepte, s csak részben elégítette ki.

Brassai tizenegy évig volt a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem tanára.⁷ Ebből öt éven át tisztséget is viselt (dékán, rektor). Ez az időszak azonban már a hanyatlás jeleit viselte magán, s ráadásul egy olyan tárgyat kellett tanítania, amihez nem túlságosan vonzódott. Évi tíz-tizenkét hallgatója ha akadt, s ezek sem a tudományág művelése iránt érdeklődtek, hanem mielőbb diplomát akartak szerezni. Ezzel magyarázható, hogy Brassai az 1870-es évek közepén szeretett volna egy más tanszékre áthelyezést kapni. Először a még betöltetlen földrajz katedra iránt érdeklődött. Majd miután ezt mással töltötték be, a bölcsészeti karon egy szanszkrit-tanszék felállítását próbálta kieszközölni. Az önálló tanszék ugyan nem jött létre, de az 1875/76-os tanévtől feljogosították Brassait, hogy szanszkrit nyelvből és irodalomból előadásokat hirdessen. Ő ettől fogva – még 1883-as nyugdíjaztatása után is – 1885-ig tartotta ezeket a heti kétórás kurzusokat meglehetősen változatos címmel. Néha a „szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány” vagy az „összehasonlító nyelvtan és nyelvfilozófia”, máskor egy-egy költői mű olvasása és magyarázata a kollégium tárgya. Ezekben az órákon kedvére nyelvszokhatott és filozofálhatott az öreg tudós. Az érdeklődőbb bölcsészeti hallgatók pedig már csak azért is eljártak az órákra, hogy lássák-hallják Brassait.⁸

Brassai egyetemi karrierjének egyik legérdekesebb mozzanata az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* alapítása és szerkesztése. Ő, a legidősebb professzor, a legfiatalabbal, a szintén külön hírében álló Meltzl Hugóval fogott össze e lap elindítására.

Meltzl egy szepességi cipster eredetű családnak a 18. század végén Szászrégenbe áttelepedett ágából született. Bizonyára már a szülővárosában végzett ele-

---

⁷ Vö. Gaal György: *Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem*. In: *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai Péntek János szerkesztésében. Kolozsvár, 2005. 38–49.

⁸ Vö. Gaal György: *Brassai Sámuel, a szanszkrit nyelv tanára*. Keresztény Magvető 110. évf. 2004. 171–186.

mi iskolás évek alatt megismerkedett a magyar és a román nyelvvel. Apja azonban tökéletesíteni akarta fia nyelvtudását, ezért Kolozsvárra vitte, s ott beíratta a nagyhírű Unitárius Kollégiumba.⁹ 1856-tól 1860-ig a négy alsó gimnáziumi osztályt járta itt a kisdíák, azokat az éveket, amikor az ember érzelmileg legfogékonyabb és legalakíthatóbb. Így jegyezte el magát a német anyanyelvű gyermek a magyar kultúrával. A kollégiumnak ekkoriban a későbbi közgazdászprofesszor, Berde Áron, majd pedig a latintanár Kovácsi Antal volt az igazgatója. S 1859-től újra a tantestület tagja lett Brassai Sámuel is. Meltzl ugyan nem tanította, de biztosan alkalma nyílt a folyosókon találkozni a legendás tudóssal. A kisebb diákokat nem az idős professzorok, hanem az 1857-ben választott öt fiatal tanár tanította, akik akkoriban tértek vissza nyugati – főleg német – egyetemeken szerzett tudással. A *Keresztény Magvető* megindításában és a Mátyás-szobor felállításában érdemeket szerző Budenz-tanítvány, a magyart és görögöt oktató Nagy Lajos vagy a számtan tanításában jeleskedő későbbi püspök, Ferencz József is hatást gyakorolhatott Meltzre, Marosi Gergely egyik mondatát ő maga idézi: „Nincs az összes filozófiának az a sötét problémája, mely Petőfi verseiben érintetlenül maradna.”¹⁰ Mert a legnagyobb élmény e falak között Petőfi felfedezése, olvasása volt. 1889-ben a *Petőfiana* évkönyvhöz írt előszavában is lelkesedve emlékezik vissza arra a 33 évvel azelőtti pillanatra, amikor egyik idősebb diáktársa asztalán, bibliaszzerűen kötött könyvön megpillantotta „a magyar génusz leg hatalmasabb három szavát: *Petőfi összes költeményei*, „mert akkoriban latin vocabularium helyett lopva és könyv nélkül tanulták e verseket”¹¹

Meltzl édesapját valószínűleg meglepte fia kolozsvári neveltetésének eredménye, úgyhogy sietve átíratta őt a több száz éves múltú besztercei Evangélikus Főgimnáziumba. Itt sikeresen elvégezte a négy felső osztályt, s 1864-ben letette az érettségét. Beszterce akkor az erdélyi szászok egyik gazdasági-művelődési központjának számított. Gimnáziumában – bár a diáklétszám nagyjából azonos volt a kolozsvári kollégiuméval – jóval több tanár tanított, sokuk külföldi egyetemeken nyert képzést. Kiemelkedik közülük Heinrich Wittstock igazgató, akitől Meltzl történelmet és latint, valamint Wilhelm Wohl osztályfőnök, akitől németet és filozófiát tanult. Az intézet legnevesebb tudós oktatója a Württembergből ideszármazott dr. Johann Immanuel Schneider görög-tanár volt. Nemcsak műfordítóként, hanem a német költészet fejlődéséről írott tanulmányaiért is őrzik

⁹ Vö. Gaal György: *Meltzl Hugó útja Petőfiig*. Utunk 1983. április 15.

¹⁰ Petőfi jelszava. In: Meltzl Hugó *Petőfi-tanulmányai*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Barabás Ábel. Budapest, 1909. 33.

¹¹ *Petőfiana* évkönyv. Szerkeszti Farnos Dezső. I. kötet 1888–89. Kolozsvár, 1889.

emlékezetét. E jó felkészültségű tanárok munkája különösen az olyan kis létszámú osztályokban lehetett hatásos, mint a Meltzlé: összesen haton voltak végzősök.¹²

A magyar szakirodalomban – főleg Kerekes Sándor életrajza¹³ nyomán – egész legendasor alakult ki Meltzl külföldi egyetemi tanulmányairól. Az adatokat utóbb Horst Fassel¹⁴ vetette össze az anyakönyvek és levéltári iratok tényeivel, s kiderült, hogy csak 1866 nyarán indult a fiatalember németországi tanulmányokra. Az 1866/67-es tanévet Heidelbergben, az 1867/68-ast Lipcsében töltötte. E négy szemeszteren át teológiai hallgató volt. Az 1868/69-es tanévben szintén Lipcsében diákoskodott, de már bölcészsként. 1869–1871 között valamikor Berlinben is megfordulhatott. Bécsben viszont aligha tanult, s lipcsei stúdiumai idején nem lehetett Nietzsche diáktársa. Ezt az időszakot jórészt erdélyi otthonában felkészülésre fordította. 1871 őszén a szász Evangélikus Egyház konzisztóriumára előtt középiskolai tanári vizsgát tett Nagyszébenben. 1872 júliusának közepén jelentkezett Heidelbergben doktori vizsgára filozófia főszakból, valamint filozófiatörténet és újabb német irodalom mellékszakokból. Július 19-én sikeresen vizsgázott, 20-án „cum laude” fokozattal minősítették tudorrá. A heidelbergi egyetemen „a legeurópaibb germanista”, Adolf Holtzmann előadásait hallgathatta, benne tudósi mintaképét látta. Itt jegyezte el magát a goethei világirodalommal és ismételt Petőfi szellemével. Itteni diáktársa, Eötvös Loránd ugyanis a *Petőfi újabb költeményei* című, édesapja, az író Eötvös József kézjeggyével ellátott kötetbe ajándékozta meg. Diákévei alatt 73 Petőfi-verset fordított németre, s azokat kötetbe gyűjtve jelentette meg.¹⁵ Ugyancsak ekkoriban alakult ki „az egész művelt Európa egyik nagy bölcse”, Eötvös iránti tisztelete is.

Máig sem tűnik tisztázottnak, mivel érdemelte ki Meltzl a kolozsvári egyetem német tanszékét. Az csak legenda lehet, hogy Eötvös Loránd édesapja figyelmébe ajánlotta egykori diáktársát. Mert a kinevezések Trefort Ágost minisz-

---

¹² Program des evangelischen Obergymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten 1860/61–1863/64

¹³ Kerekes Sándor: *Lomnitz Meltzl Hugó 1846–1908*. Budapest, 1937.

¹⁴ Horst Fassel: *Hugo Meltzl von Lomnitz (1846–1908) und die Anfänge der vergleichenden Literaturwissenschaft*. In: Hugo Meltzl–Samuel Brassai: *Acta Comparationis Litterarum Universarum*. Jahrgang I. (1877) Neu herausgegeben von Horst Fassel. Cluj-Napoca–Klausenburg, 2002. 297–319.

¹⁵ Petőfi: *Auswahl aus seiner Lyrik*. Verdeutschte von Hugo von Meltzl. Leipzig [1871] (A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található példány címlapján e dedikáció olvasható: „Der Bibliothek der Unitarischen Collegium’s in Klausenburg dessen ehemaliger Schüler. in Aug. [18]71. Hugo Meltzl)

tersége idején történtek. Meltzl tudományos munkássága elenyésző volt még: a versfordítás-köteten kívül egyetlen nagyobb terjedelmű pedagógiai dolgozata¹⁶ jelent meg. Európa legjobb német egyetemén tanult, de doktorátusát nem a legmagasabb minősítéssel szerezte, s filozófia főszakból, csupán az egyik mellékszaka volt irodalmi vonatkozású. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a román és a német tanszék betöltésekor a miniszternek volt egy politikailag jól indokolható elve: a két tanszékre az illető nemzetiség soraiból származó tanárt nevezzenek ki. Így kapta meg a román tanszéket a bécsi teológiai doktorátussal rendelkező pap-tanár Szilasi Gergely/Gregoriu. Nem kizárt, hogy a pályázatra éppen Eötvös Loránd hívta fel Meltzl figyelmét, s lehetséges, hogy a régeni fiatalember volt az egyedüli német-szász jelentkező e tanszékre. Eötvös – vagy más bennfentes személy – biztatására azért is gondolnunk kell, mert a doktorálás szinte időzítve történt. Az egyetemi tanszékekre kiírt pályázat a *Hivatalos Értesítő* június 12-i számában jelent meg¹⁷, s az igazoló iratokkal felszerelt „életpálya”-leírást kérvény kíséretében legkésőbb augusztus 10-ig lehetett a minisztériumba eljuttatni. Meltzl a kiírás után egy hónappal Heidelbergbe érkezett, s pár nap alatt megszerezte a pályázathoz szükséges doktori fokozatot, s talán hazatérőben Budán a minisztériumban iktattatta dossziéját.

Meltzl tudása kétségtelenül kora színvonalán állt, járatos volt az éppen kibontakozó filozófiai, irodalmi, esztétikai irányzatokban, kapcsolatban állt ezek legjobb német képviselőivel. Vizsgálódásai főleg három irányban bontakoztak ki: Petőfi-kutatás, 19. századi német filozófia, összehasonlító (világ)irodalom. Alig négy évi tanári munka után 1876 végén folyóiratot akart indítani e tudományágak művelésére. A még mindig nagyon fiatal egyetemi tanár feltételezhetően nem érzett magában elég erőt ahhoz, hogy egyedül fogjon lapalapításhoz, egyáltalán nem volt hozzá tapasztalata, s lehet, hogy anyagilag sem vállalhatta egyedül a kockázatot. Természetszerűleg az egyetemi tanárok közt keresett szövetségest, értő társat. A minden új iránt fogékony, jól tájékozott Brassai lehetett az, aki megértette és felkarolta fiatal kollegája kezdeményezését. Brassai mindenekelőtt itthon, de a nemzetközi tudományos életben is nagy tekintéllyel rendelkezett, a kezdetektől fogva rangot adott tehát a lapnak. Ráadásul legalább tíz nyelven beszélt, ezért a szintén nagy nyelvtudású Meltzlnak egy soknyelvű kiadvány szerkesztésében biztos támaszt nyújthatott. Ehhez járul még Brassai

¹⁶ *Stellung, Masz und Methode der Philosophie in der Gymnasialpädagogik*. Leipzig, 1872.

¹⁷ *Pályázat*. *Hivatalos Értesítő* (a Budapesti Közlöny melléklapja) 1872. június 12. 132. sz. 1761.

szerkesztői tapasztalata: hosszú pályája során évtizedekig szerkesztett legkülönbébb lapokat, könyvsorozatokat.¹⁸ Nem utolsósorban, Brassai, még ha nem is volt gazdag, tudományos kedvteléseire bőkezűen adakozott. Úgy tűnik, a megindítandó lap anyagi terheit fele-fele arányban vállalták.

1877. január 15-én jelent meg az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (ÖIL) első száma, amely egy új tudományág, a „jövő-tudomány”, vagyis az összehasonlító irodalom(történet) művelésére vállalkozott. Manapság nemzetközileg is elismerik, hogy e tudományág első sajtóorgánumát hozta létre a két kolozsvári tanár. A folyóirat – 1879-től az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* latin főcímmel – 1888 elejéig jelent meg, anyaga húsz kötetet tesz ki. Bemutatására itt nem vállalkozhatunk.¹⁹

Az vitathatatlan, hogy a szerkesztés, a szellemi irányítás Meltzl kezében összpontosult. Az ő lakcíme szerepel szerkesztőségi címként. Ez eleinte így jelenik meg: „Kolozsvár (Clausenbourg), Transilvanie (Hongrie) Főtér Tivoli”. E meglehetősen bonyolult körülírása a háznak később gondot okozott, mert egyik-másik levél megjárta az itáliai Tivolit is. A ház tulajdonképpen a Főtér keleti során feküdt, a Bánffy-palota déli szomszédja volt, a katolikus egyház tulajdona. Minthogy udvara felé egy kerthelyiséges Tivoli nevű mulató működött, a házat is mindenki így ismerte. Sőt a ház mögötti sikátor is, mielőtt Bolyairól neveztek volna el, a Tivoli nevet viselte. Később a címet egyszerűbb formában adta meg: „Kolozsvár, Főtér 30. (Hongrie)”. Brassaival minden valószínűség szerint az egyetemen vagy ennek lakásán találkozott.²⁰ Meltzl az öreg polihisztor rendszeres látogatói közé tartozott. A címlapon az eleinte hat, később tizenkét nyelven közölt cím alatt Eötvös József-, később Schiller-idézet következett, s a szerkesztők nevén kívül a munkatársak névsorát is hozták. Ebbe a névsorba főleg tudományterületük szaktekintélyei kerültek be, nem az összes munkatárs. Az itt

---

¹⁸ Brassai korábban a következő lapokat és sorozatokat szerkesztette: Vasárnapi Újság 1834–1848; Kék Könyvtár 1842–1878, Fiatalok Barátja 1851, Kritikai Lapok 1855, Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei 1859–1873.

¹⁹ Bővebben a lapról: Engel Károly: *Contribuții ale comparației literare din Transilvania pînă la primul război mondial*. In: *Istoria și teoria comparatisticii în România*. București, 1972. 139–150.; Kozma Dezső: *Úttörő vállalkozás*. Korunk Évkönyv 1974. 259–267.; Gaal György: *Meltzl Hugó és a jövő irodalomtudománya*. In: *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Bukarest, 1975. 5–28.; Horst Fassel (Hg.): *Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik*. Stuttgart, 2005.

²⁰ Brassai kolozsvári lakhelyeiről lásd: Gaal György: *Brassai és Kolozsvár*. In: Uő.: *Kolozsvár vonzásában*. Csíkszereda, 2005. 147–161.

szereplők nem is mind közöltek a Lapok hasábjain. Az induláskor berlini, lipcei, tokiói, zürichi, koppenhágai és szicíliai munkatársak mellett mindössze két magyar, két kolozsvári egyetemi tanár szerepel: a magyar nyelv és irodalom professzora, a Debrecenből Kolozsvárra pályázott Imre Sándor (1820–1900) valamint a fiatalabbak sorába tartozó klasszika-filológus, Hóman Ottó (1843–1903). Az utóbbi Göttingenben szerzett doktorátust. Később még néhány kolozsvári professzort nyertek meg támogatóul: Farkas Lajost (1841–1921), a római jog tanárát, Brassai öregkori támaszát, Kanitz Ágostot (1843–1896), a növénytan nemzetközi hírű előadóját, Brassai nagy tisztelőjét, Szabó Károlyt (1824–1890), a magyar történettudományi tanszék betöltőjét, Szamosi Jánost (1840–1909), a második klasszika-filológust, Szilasi Gergelyt (1836–1897), a román nyelv és irodalom előadóját, továbbá Török Aurélt (1842–1912), az élet- és szövegtan tanárát, a nemzetközi hírű antropológust. Közülük egyedül Szilasi vált tényleges munkatárssá, a többi valószínűleg Brassai iránt való tiszteletből csatlakozott a munkatársi körhöz. A fővárosból, Budapestről mindössze hárman kerültek be a munkatársi jegyzékbe, közülük is ketten erdélyi származásúak voltak. A nagyenyedi születésű Szász Károly (1829–1905) akadémiai tag – akkor még tanfelügyelő, de 1884-től Duna-melléki református püspök – bizonyára mint az egyik legtermékenyebb magyar műfordító, Shakespeare, Goethe, Schiller tolmácsolója került kapcsolatba az ÖIL-lel. Érdeemes megjegyezni, hogy Kolozsvárt élő két testvére, Domokos, a későbbi erdélyi református püspök, valamint Béla, az egyetemen a filozófia professzora nem vált munkatárssá. A kolozsvári születésű Szilágyi Sándor (1827–1899) történész, akadémiai tag, Brassai egykori vitapartnerének, Szilágyi Ferenc kolozsvári református kollégiumi tanárnak és szerkesztőnek a fia a minisztériumban Eötvös legbizalmasabb munkatársaként kerülhetett kapcsolatba Meltzlékkal. 1878-tól a fővárosi Egyetemi Könyvtár igazgatói székét töltötte be. Az egyetlen ténylegesen pesti tudós idősebb Szinnyei József (1830–1913), a neves bibliográfus és irodalomtörténész, az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja volt. Fia, a nyelvész ifj. Szinnyei József az ÖIL megszűntének évében kapott kinevezést a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékére. A fővárosban élők közül csak Szász Károly közölt a lapban: egy dán balladát tolmácsol.²¹

Az ÖIL-nek – mint kitűnik – hazai egyetemi körökben nem volt nagy sikere. A professzorok, ha meg is csodálták az egyes számokat, csak egészen ritkán vál-

---

²¹ ÖIL 1883. 2191–2192. (Mivel az ÖIL-nél közlik az össz-kötetszámot, az új sorozatok kötettségét, a lapszámot, a kötet hasábszámát és végül az össz-hasábszámot, mely 2194-ig folyamatosan halad, s a hivatkozásokban hol egyiket, hol másikat adják meg, mi csak a naptári évet és az össz-hasábszámot jelöljük.)

lalkoztak közlésre is. A rendszeresebben jelentkező magyar munkatársak mind Meltzl tanítványi, vonzási köréből kerültek ki. Csernátóni Gyula, Farnos Dezső, Gerecze Péter, Mailand Oszkár, Vajda Emil, Varga Imre egyetemi hallgatóként vált Meltzl hívévé. Várady Antalt Rózsapusztáról bizonyára a Petőfihez fűződő barátságáért vette be a munkatársi jegyzékbe, de nem tudott tőle visszaemlékezést kapni. Teleki Sándor gróf, a másik barát nem került ugyan be a jegyzékbe, de visszaemlékezéseiből közölt Meltzl. A lap 130 munkatársa közül – még a magyar-örmény és cigány kollégákat is idevéve – körülbelül 20-ra tehető a hazaiak száma. A névsorból egyértelműen kitűnik, hogy a kezdetekkor Brassai hatására többen munkatársul jelentkeztek, de ez a kapcsolat nem bizonyult túl tartósnak, a tényleges közreműködők jó részét már Meltzl vonta be a szerzők körébe.

Brassai a szerkesztői munkában feltételezhetően 1879-ig vett részt. Ez év januárjában még talán együtt indítják meg a *Nova Seriest* (új folyamot), most már latin főcímmel. Az év végén megjelenik a pontosítás a lapszámokon: „Szerkeszti (Felelős szerkesztő) Dr. Meltzl Hugó”. Az anyagi terheket még továbbra is magára vállalja Brassai egészen 1883-ig. Akkor őt az egyetemről – akarata ellenére – nyugdíjazzák. Bizonyára erre hivatkozva lép ki teljesen a szerkesztésből.²² Boros György, Brassai legalaposabb életírója úgy véli, hogy Brassai szerint a szerkesztés az egyetemi munkakör része lehetett. Ő megtalálta a Brassai-hagyatékban az elszámolási jegyzéket is, ebből kiderül, hogy a polihisztornak évenként 600–700 forintot kellett a lapra ráfizetnie.²³

Meltzl mindig a legnagyobb tisztelet hangján nyilatkozott Brassairól, meg-tiszteltetésnek vette, hogy a szerkesztésben mellé állt. Levelezésükbe némi humor is keveredett. Ez derül ki a lapindítás évében Besztercéről küldött, a kevés előfizetőre utaló névnapi üdvözlétekből: „Míg csak 1000 praenumeransunk [előfizetőnk] nem lesz, ünnepelje meg vigan Sámuel. Nem tudom, ínyére lesz-e ez a

---

²² Az 1884-re kiadott első kötet tartalomjegyzékének a végén német nyelvű közlemény tudatja, hogy a lap társalapítóját az egyetemről nyugdíjazták, s így a társkiadói tisztségéből is visszavonult. Úgyhogy 1883-tól Meltzl az egyedüli szerkesztője és kiadója az ÖIL-nek. Ugyanakkor örömmel közli, hogy Brassai továbbra is a munkatársak sorában maradt. Ezt a változást a címlapon is érzékelteti Meltzl, a munkatársak elé most a két alapító nevét és az alapítás idejét iktatja: „FVNDATORES: BRASSAI & MELTZL DE LOMNITZ. CLAUDIOPOLI, DIE XVIII. DECEMBRIS MDCCCLXXVI.” A számok kolofonjában olvasható a tényleges szerkesztő neve: „Kiadó tulajdonos és felelős szerkesztő: Dr. Meltzl Hugó”. A kötetek címlapján pedig így: „EDITOR & ORDINATOR: DR HUGO MELTZL DE LOMNITZ”.

²³ Boros György: I. m. 223–224.

szűk terminus?²⁴ Még beszédesebb a polihisztor feltételezett 80. születésnapjára M[eltzl] szignóval az ÖIL-ben közölt cikk²⁵:

„Azt mondják, hogy éppen 80 évvel ezelőtt született volna. Édesatyja, a to-rockószentgyörgyi unitárius pap és iskolamester ugyan feljegyezte a családi Bibliába ezt a napot: de ettől az ereklyétől megfosztották; a szülővárosának temploma pedig anyakönyvestől elégett. Egy természettudós kolléga – ily mostoha körülmények közt – mégis kiszámította, hogy bizony a solstitiumot kell megünnepelni, a forró nyár kezdetét. Tudvalevő dolog, hogy ez idő szerint természettudósok előtt nincs titok: ők mindent tudnak, és mai nap csakis ők tudnak valamit; minélfogva Brassai 80. születési napja mára esnék. Annyi áll, hogy maga az ünnepelt nagy írónk a múlt száz (a világért se: század) legutolsó évét vallja születési évének: de én mégsem hiszem. Egyáltalában tagadom, hogy lehetséges volna kutatni: vajon mikor született?... Brassait vajon ki látta nőni? Ő volt, van és lesz örökké. Sőt egykoron, midőn kedvelt virágai fognak zöldellni fölötte – ami vajha minél későbbi »egykoron« lenne! – akkor ő még csak valóbb lesz mint ma, midőn gyakran az ismeretlen gyémánt szerepét játssza csehüveg között – pedig még gyönyörködik ebben a szerepben, titkos mosollyal fogadván azt el. Hazai tudományunkért szerzett babéraitól ezen a helyen nem lehet tisztünk szólni. Ellenben univerzális irodalmi nagy érdemei közül csak kettőre rámutatni, ebben az ő lapjában is – ezt örömet teszem, kivált miután ő távolról sem sejtí, hogy mit cselekszem most. Az első idevágó érdeme a világ meghódította *magyar zene*, s ezzel együtt a magyar páratlan népdal és népies nyelv érdekében (contra François Liszt!) kifejtett ellenállása; a másik az esztétikai kritika²⁶ megállapítása [sic!] Európában. (Eltekintve számtalan egyéb esztétikai és irodalomtörténeti pozitív reformjaitól – nehogy igen hosszúra nyúlják gratulációm, s ezzel az üdvözllet első szabályát megszegje, valamint az ünnepeltnek magának csak annál erősebben terhére essék.)

²⁴ Uo.

²⁵ Brassai. MDCCCLXXX. június hó XXII-re. ÖIL IV. (1880) 1433–1434. Megjegyzendő, hogy Brassai születési idejére 1797 és 1800 közöttől több időpont is számításba jött. Máig sincs egységesen elfogadott dátum.

²⁶ Ezt is előbb magyarul indította meg, utóbb saját lapunkban megjelent korszakot alkotó német értekezésében fejezte be. Ne vegye rossz néven szerkesztő és kiadó kollégám, hogy saját lapjában – titokban – az ő dicséretét zengem. Hogy nem szorult ő rá, azt igen jól tudom; de azt is tudom hogy mi magunk szorulunk arra, hogy valahára minél buzgóbban járjunk e megtettesült Enciklopédia és Pánszófia iskolájába. M[eltzl eredeti lapalji jegyzete]

Kanitz buzgó kollegánk a mai napra hozatta meg Ausztráliából az Araliacea Brassia nagy élőfát, báró Mueller küldi – Strong szíves közbenjárásával – Melbourne-ből. Közbejött kereskedelmi miniszterünk filoxéra-rendelete, meghiúsítván a már Európába érkezett növény bevitelét. Nyilván látható, hogy nem csak szőlőink világhírű borának ellensége ez az átkozott rovar, hanem tudományunkénak is!

Legvégül a nyájas olvasónak elárulom, hogy melyek az én legkedvesebb olvasójegyeim – bárha örökké láthatnám! Ezek azok a hosszú fehér szálak, melyeket tőle kapott könyvekben lelek, s melyeket bennök hagyott, valahányszor Brassai drága keze becsukta, az ő hosszú ősz szakála. Éljen Brassai!

Besztercén, 1880. június 22-én”

Az ÖIL programcikkeit, szerkesztőségi közleményeit minden esetben Meltzl írta. A Horst Fassel által szerkesztett, 2005-ben megjelent, Meltzl Hugónak szentelt kötet végén megtalálható a folyóirat repertórium,²⁷ s ebből ugyancsak kitűnik, hogy a cikkek-tanulmányok több mint felét a szerkesztő írta, aláírva vagy névtelenül. Ugyancsak innen derül ki, hogy Brassai nevéhez összesen 18 közlemény társítható. Ezek nagy részét az első három évfolyamban, vagyis 1879-ig írta, 1880-ban és 1881-ben egy-egy cikket adott a lapnak, majd hosszas hallgatás után 1886-ban három írást közölt.

Az írásokat műfajilag is lehet csoportosítani: tanulmány 3, ismertetés és vita 9, szanszkrit és összehasonlító nyelvészet 2, fordítás 2, vers 1, adatközlés 1. A tanulmányok közül az első kettő tulajdonképpen nem tekinthető újdonságnak: Brassai első híres dolgozatának két része, amelyek még 1832-ben jelentek meg a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain *A gyönyörűségről, melyet a szép művek szemlélése vagy hallása okoz bennünk* címmel. 1859-ben újra közölte őket a *Szépirodalmi Közönyben*. E művében esztétikai elveit foglalta össze megalapozva a lélektani esztétikát. Lényege: a szemlélő vagy az olvasó mindig önmagát keresi a művészi alkotásban. A nyugat nem vett tudomást e műről, hanem újra felfedezte az abban leírtakat. Az első megjelenés félszázados évfordulója alkalmából *Von dem Vergnügen* címmel Meltzl németre fordította a terjedelmes dolgozatot, hátha né-

---

²⁷ Horst Fassel (Hg.): *I. m.* 161–194. [Bibliographie der Zeitschrift „Acta comparationis litterarum universarum (Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok) – sic!] Sajnos több esetben tapasztaltuk, hogy a megadott kötet- és hasábszámok nem egyeztek a folyóiratbeli lelıhellyel. Mégis, néhány alkalommal – nem állván rendelkezésünkre a megfelelı lapszám, illetve fénymásolata – kénytelenek voltunk e repertóriumból átvenni az adatokat.

metül nagyobb sikere lesz.²⁸ A másik terjedelmesebb tanulmány 1881-ben hét folytatásban jelent meg, a nyelvkutatásról szól (*Vom Sprachunterricht*²⁹). Brassai írt német és francia nyelvkönyvet; eredeti módszere volt. 1876-ban karának dékánjaként – általános meglepetést keltve – a klasszikus nyelvek tanításáról értekezett. Méghozzá ezek iskolai óraszámának csökkentését javasolta a reáltárgyak javára. Az ÖIL-ben közölt dolgozata a modern nyelvek oktatására vonatkozó nézeteit foglalja össze többnyire francia példákat hozva fel.

Igazi műfaja az „ismertetés és vita” volt, vagyis úgy mutatott be egy-egy kötetet, dolgozatot, hogy egyben vitába szállt annak állításaival, esetleg helyesbítette adatait. Egy Miltonról írt Macaulay-tanulmány 1876-os magyar fordításának hibáit típusonként csoportosítva két folytatásban vette számba.³⁰ Nem járt jobban az akkor már halott Gilbert Wakefield sem: 1794-ben megjelent kétkötetes Horatius-kiadásának a hibás értelmezéseit hat folytatáson át taglalta.³¹ *Anti-Helmholtz* című háromrészes tanulmányát Albrecht Krause 1878-ban megjelent kötete alapján írta.³² Ebben a szerző Kant és Helmholtz tér-meghatározását hasonlította össze. Brassai elvetette az akkor még élő berlini fizikaprofesszor nézetét. Richard Avenarius Lipcsében megjelent könyve kapcsán az összehasonlító filozófiatörténet kibontakozására utalt.³³ Egészen tényszerű ismertetést közölt egy Miló szigetén készült, Pisában közzétett görög népdalgyűjteményről.³⁴ Ő maga versben tolmácsolt egy beküldött albán balladát (*Aszlán bej*).³⁵ Két ismertetéssel szólott hozzá a magyar nyelv eredete körül akkoriban fellángoló vitához. 1877-ben ismertette Szentkatolnai Bálint Gábor kötetét (*Párhuzam a magyar és mongol*

²⁸ *Von dem Vergnügen, welches Anschauen und Anhören schöner Gegenstände in uns erregt* 1877. 236–240., 317–321., 364–369., 414–419; *Von dem Vergnügen das uns schöne Werke bereiten* 1878. 583–593., 607–627.

²⁹ *Vom Sprachunterricht* 1881. 1593–1601., 1609–1624., 1639–1659., 1686–1698., 1701–1706., 1751–1764., 1784–1787.

³⁰ *Fordítás példája*. Milton. Írta Macaulay B. J. Angolból fordította B. P. Budapest, 1876. 1877. 8–12., 35–39.

³¹ *Ästhetische Kritik*. Als Beitrag zur Theorie der Horaz-Übersetzungskunst 1879. 1019–1029., 1035–1043., 1086–1091., 1163–1168., 1211–1221., 1227–1254.

³² *Anti-Helmholtz* 1879. 944–952., 955–960., 974–982.

³³ *Zur vergleichenden Geschichte der Philosophie*. Philosophie als Denken der Welt, gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses 1878. 478–482.

³⁴ *Népdalok Miló szigetéről*. Canti popolari dell' isola di Milo con versione di N. Tommaseo. Pisa 1877. 8° 1877. 73–75.

³⁵ *Mitko: Alban Ballad*. Aszlán bej. 1880. 1327–1328.

nyelv terén), amelyben a magyar nyelv mongol eredetét bizonygatja.³⁶ A latin cím (*Fennice aut Mongolice?* = Finn vagy mongol?) csak kérdésfelvetés, Brassai nem foglalt állást. A bevezetőben kissé gúnyosan mutatott rá, hogy a magyarok legmagasabb nyelvi törvénytörvénye, az akadémia a finn eredet mellett döntött. Később Brassai maga is támogatta Bálint Gábort a kolozsvári ural-altáji összehasonlító nyelvészeti tanszék elnyerésében. Már kioktató, sőt cáfoló a szintén 1877-ben közzétett bírálata a Párizsban élő munkatárs, Podhorszky Lajos művéről.³⁷ Ő ugyanis etimológiai szótárában a magyar szavak töveit a kínaival rokonította. Az előző cím még kételkedő kérdés volt, itt már felkiált: *Plane Sinice!* (=Egyenesen kínai!). Következő írásában³⁸ – ugyancsak e mű kapcsán – rámutatott, hogy csak a rokon nyelveket érdemes hasonlítani. A piramist a hegycsúccsal értelmetlen összevetni.

Az 1870-es évek végétől Brassait a szanszkrit és az összehasonlító nyelvészet folyamatosan foglalkoztatta. Mikor már nem tartott e tárgyból órákat, akkor is naponta olvasott szanszkrit szövegeket, tekintélyes könyvgyűjteménye volt e nyelv kiadványaiból. 1879-ben az ÖIL hasábjain a Pisában élő Emilio Teza szanszkritológus professzor verses fordítás-kötetét ismertette.³⁹ 1886-ban rámutatott a passzív alak analóg képzési módjára a szanszkrit és a magyar nyelvben⁴⁰, majd négy híres szanszkrit mondás hibás német fordítását helyesbítette.⁴¹

1879-ben az ÖIL ünnepi számban emlékezett meg Lessing Bölcs Náthánja keletkezésének századik évfordulójáról. E szám élére írt Brassai egy verset *Lessing 1778. Augustus hó 10–11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Nathan kidolgozására* címmel.⁴² Ezt rögtön Meltzl német fordításában is közölték. Ugyanitt jelent meg Lessing parabolája a három gyűrűről Brassai fordításában.⁴³ A Brassai-féle adatközlés egy régi magyar időjósásra vonatkozott.⁴⁴

³⁶ *Fennice aut Mongolice?* Párhuzam a magyar és Mongol nyelv terén. Írta Szentkatolnai Bálint G. Budapest, 1877. 6° 1877. 145–147.

³⁷ *Plane Sinice!* Etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache genetisch aus chinesischen Wurzeln und Stämmen erklärt v. L. Podhorszky. Paris 1877. Maisonneuve et Cie. 1877. 242–244.

³⁸ *Ein Principienfrage* 1878. 434–439.

³⁹ *Canakyaee sententiae in Tezas neuer Ausgabe* 1879. 1046–1048.

⁴⁰ *Die Bildung der Passivform* 1886. 3004–3008.

⁴¹ *Analekta Sanskritiana* 1886. 3093–3098.

⁴² *Lessing 1778. Augustus hó 10–11. éjjelén, midőn eltökélte magát a Nathan kidolgozására* 1879. 1051–1052.

⁴³ *Lessing parabolája a három gyűrűről* 1879. 1075–1076.

⁴⁴ *Magyarischer Wetterspruch*. Vom Beginn dieses Jahrhunderts (1807) 1886. 2987.

Míg Meltzl fő műve az ÖIL, Brassai sokkal terjedelmesebb életpályájának csak egy mozzanata fűződik e laphoz. Itt megjelent írásairól a Brassai-monográfiák alig vesznek tudomást. A négy tudományosnak tekinthető, Brassairól írott kötet közül az első, a Kőváry Lászlóé (1897) csak két bekezdést szentel a folyóiratnak, még a címét, megjelenési időszakát sem adja helyesen. Gál Kelemen 1926-os kötete éppen csak említi a lap címét.⁴⁵ Boros György legterjedelmesebb Brassai-életrajza (1927) az egyetemi tanári pályafutáshoz sorolja be az ÖIL szerkesztését, de főleg anyagi vonzataira utal. Alig egy oldal jut e témának. A legtöbbet Fitz József 1912-es Brassai-monográfiájában találunk a folyóiratról. Hét oldalon jellemzi a kiadványt⁴⁶, bár ennek Brassai utáni megjelenését 1897-ig datálja. Merész megállapítása: „Brassai neve is e Lapok révén lett külföldön ismertesebb.” A legutóbbi Brassai-portré, a Mikó Imréé anekdotákba sűríti az életpályát. *Ablak a nagyvilágba* címmel az ÖIL is színes fejezetet kap.⁴⁷

Az ÖIL tényleg az ablak szerepét töltötte be. Az éppen megnyílt kolozsvári egyetem egy nagyon idős és egy igen fiatal professzora ezen át tekintett és üzent a nagyvilágba, bábáskodott egy új irodalomtudományi ág körül. S a világ tudósai ugyancsak ezen az ablakon betekintve vehették észre, hogy Erdély fővárosában nem is akármilyen képzettségű professzorok a humán tudományok legújabb hajtásának teremtettek jótékony melegágyat. Meltzl adta az ötletet, Brassai az indító lökést. Az már csodával határos, hogy tizenkét évig sikerült éltetni e lapot – nyitva tartva az ablakot.

*Sámuel Brassai and the Journal of Comparative Literature
(Acta Comparationis Litterarum Universarum)*

The Cluj-Kolozsvár University was founded in 1872. Its oldest professor was S. Brassai (over 70), teacher of Mathematics, the youngest, Hugo Meltzl (26) professor of German Language and Literature. They started in 1877 the very first journal for a new literary science: Comparative Literature. The idea of creating the journal undoubtedly belongs to Meltzl, but he needed the support of the highly esteemed scholar Brassai. The journal was published up to 1888. This study tries to state the role of Brassai in editing the journal. He was editor up to 1883.

---

⁴⁵ Gál Kelemen: *Brassai Sámuel*. Cluj-Kolozsvár, 1926.

⁴⁶ Fitz József: *Brassai Sámuel*. Új kiadás. Budapest, 1912. 313–320.

⁴⁷ Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről. Bukarest, 1971. 129–134.

FODOR ATTILA

ARANYOSSZÉKI HALOTTBÚCSÚZTATÓK

A halotti búcsúztatók divatja a 17. és a 18. században alapvetően meghatározta a temetési rítust. Halotti búcsúztatók nagy számban maradtak ugyan ránk a 17–18. századból, a 16.-ból azonban nincs tudomásunk efféléről. A 16. századi énekeskönyvek temetési énekei a gyászos alkalommal elmondott tanulságokban és intésekben nagyon gazdag dicséretes és könyörgések, s köztudottan van néhány, a legszélesebb értelemben vett *memento mori* műfajához kapcsolódó, terjedelmesebb szöveg is. Jóllehet a középkori szertartáskönyvek szerint a gyászmise után olyan antifónák kíséretében vitték a holttestet a sírhoz, amelyek az elhunyt nevében hangzottak el¹, a halottat magát megszólaltató búcsúztató alig maradt fenn.² Maga a műfaji megnevezés feltehetőleg a 17. század második felére tehető; talán Tolnai F. István nevezett először így – *Búcsúztató szavak* – 1670-ben egy verssorozatot.³

Ismereteink szerint a halottbúcsúztató vers a falusi, paraszti közösségekben a 19. században általánosan ismert volt. Erről vall Ipolyi Arnold a század derekáról való általánosító leírása: „Külön tartatik meg azután a temetésnél az ún. búcsúztató, melyben ismét nemcsak a halott dicsérete, élete, különös eseményei elmondanak, de az beszélve hozatik fel, mint vesz búcsút nem csak családjától, de lelkészétől, uraságától, a falu közösségétől, mennél hosszabban s többektől, annál méltóbban s díszesebben búcsúztatik el. [...] Ma ezen búcsúztatást, mint tudva van, már a falu kántorai által énekeltetik, mire mindegyik néhány példányban általános formulákkal el van látva, amelyeket azután az illető esetekre alkalmaz.”⁴

Mészáros István összegezte a falusi tanítók feladatait. Kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. században a kántortanító dolga volt az egyházi szertartások éneklésének irányítása.⁵ Kevésbé ismerjük a kántortanító szerepét a 19. századi szokásaink és a halottbúcsúztató versek alakulásában. A magyar nyelvterületről rendelkezésre álló adatok szerint arra lehet következtetni, hogy a szokás népszerű és

---

¹ Madas 2002, 117.

² L.d. H. Ilubert 1980–1981, 339–363.; Uő., 2004.

³ RMKT XVII/10, 1977, 119. sz.

⁴ Ipolyi 1854, 551–552.

⁵ Vő.: Mészáros 1988, 111–121.